

Калініна Анна,

студентка 4 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: С. А. Яценко,

кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ РОСЛИННОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА СТРАВ ІЗ НИХ У ГОВІРЦІ С. ПОРОГИ БОГОРОДЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано назви продуктів харчування рослинного походження та страв із них, досліджено їх етимологію, проведено певні паралелі з номенами, поширеними на інших територіях, простежено мотиви найменування аналізованих лексем.

Мета нашої розвідки – виявлення та аналіз назв продуктів харчування рослинного походження та страв із них, які вживаються в говірці села Пороги Богородчанського району Івано-Франківської області.

Процеси виникнення продуктів харчування і страв рослинного походження, їх становлення й розвиток, функціонування в певні історичні періоди, їхні найменування були і є предметом дослідження вчених різних галузей знань, зокрема етнологів, істориків, мовознавців. Досліджувана група лексики є досить багатогою і різноманітною. Частина вживаних назв сягає глибокої давнини, у процесі мовного розвитку зазнала різних семантичних змін, деякі архаїзувалися та вийшли з ужитку. Тому вони й викликають неабиякий науковий інтерес.

На території с. Пороги використовуються різні слова на позначення назв продуктів харчування рослинного походження.

Найдавнішою зафіксованою назвою рослинної їжі виступає лексема *каша* [к а' ш а], яка позначає страву із будь якої вареної крупи. Здебільшого назва *каша* зіставляється з лит. *košti* «щідити» і реконструюється початкове значення «просіяне потовчене зерно» або «проціджена (густа) їжа. Найбільш імовірним є походження слова з давнішого псл. **kōs-ja* «побите, потовчене (зерно) [1, II, с. 410]. Слово вживається і в інших мовах: болг. *каша*, словен. *kaša*, чес. *kaše*, пол. *kasza*. У старослов'янській мові це слово звучало як *кашица* [4, II, с. 214]. Слово *каша* зафіксовано в пам'ятках староукраїнської мови переважно із семантикою «страва, зварена з крупів»: *просо(н)ноп, ячме(н)ная каша (1642)* [7, с. 12]. Можна припускати, що апелятив *каша* став твірним для топоніма *Кашин* (назва місцевості у Молдавському князівстві) [2, I, с. 471-472]. В українській літературній мові слово *каша* вживається на позначення: «страви з крупів, пшона, рису тощо, звареної на воді або молоці», «напіврідкої маси, що своїм виглядом нагадує цю страву (про багно, сніг тощо)» та «безладної суміші чого-небудь, як розмовне» [3, IV, с. 125].

На позначення рідкої страви, до складу якої входить картопля, буряк, капуста, морква, цибуля вживається назва *борщ* [б о' р ш ч]. Етимологи виводять аналізоване слово з псл. **b^orščь < *b^orstjь* «борщівник» (ботанічна назва), яке згодом розширило свою семантику і стало позначати ще й страву саме тому, що в борщівника гостре на смак листя. Для слов'янських форм

значення «борщівник» первісне, потім «юшка з борщівника», нарешті, спочатку лише в українській мові – «юшка, суп з буряка і капусти», а потім з української поширилося й на інші мови: рос. *борщ*, ч. слц. *boršč*, каш. *bjršč*, болг. *борш* і т. д. [1, I, с. 236]. Пов'язують також слово з давньоукраїнським *обръзгнѹти* «ставати кислим», чес. *břesk* «терпкий смак». Своєрідною специфікою творення в пам'ятках староукраїнської мови характеризуються прізвища з «борщовою основою». Досить поширеною виступає безафіксна модель: *Борщ*. Продуктивно для морфологічного способу утворювалися прізвища за допомогою суфіксів: -енк-о: *Борщенко* / *Борщиченко*; -ик: *Борщик*; -ич-енк-о: *Борщиченко*; -ег-ов-ськ-ий: *Борщеговський*; -ог-ов-ськ-ий: *Борщоговський*; -ан-ин-енк-о: *Борщанинко*. Для цього типу антропонімів характерні й такі, що утворилися синтаксичним способом, зокрема за допомогою дієслів у формі наказового способу, поєднаних з іменниками, що виражають об'єкт дії: *Звариборщ*, *Замриборщ*; *Недайборщиченко*. [5, с. 219]. В українських діалектах аналізована назва виступає з різними семантичними відтінками. Так, у говірках південно-західного наріччя лексема *борщ* займає рівнозначне місце в синонімічному ряду з такими назвами, як *оцет*, *квасний оцет*, *оцет квашений*, *оцет хлібовий*, *жытний оцет*, *квас*, *кіселіца*, *жытнянка*, *квашена вода* [8, с. 92]. Тобто всі вони об'єднані за основною ознакою «кислий». У сучасній українській мові лексема *борщ* позначає «рідку страву, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ» [3, I, с. 222].

Рідка страва, яка є результатом м'ясного або рослинного відвару, називається *юшка*, *бульон*. Лексема *юшка* [й у' ш к а] є похідним утворенням від *юха*. У староукраїнській мові лексема *юха* (від псл. **жиха*) позначала будь-який навар – м'ясний, рибний, рослинний. Функціонуючи в давньоукраїнській мові з початковим у (*уха*) й первинною семантикою, лексема також зафіксована на позначення відвару із сухих фруктів, який у сучасній українській мові має назву *компот*. Як зазначено вище, з такою ж семантикою назва збереглася в окремих західнополіських говірках [8, с. 92]. Історики мови вважають українську та білоруську лексеми *юха* запозиченням із польської мови [4, IV, с. 176]. У сучасній українській мові форма *юшка* стала нормою й позначає м'ясний, картопляний, рибний та інші супи, а також рідину в будь-якій приготовленій їжі [3, XI, с. 617–618].

Назва *бульон* [б у л' о' н] вживається із такою ж семантикою, що і *юшка*. Етимологи припускають, що слово *бульон* – це запозичення з французької мови. Фр. *bouillon* пов'язане з дієсловом *bouillir* «кипіти; варити», що походить від лат. *bullire* «утворювати бульбашки; підніматися (про хвилі); кипіти», пов'язаного з *bulla* «булька, банька», що споріднене з укр. *булька* [1, I, с. 293]. Сучасна українська мова фіксує слово *бульйон* дещо з іншим значенням, ніж має слово *юшка* – це «чистий відвар з м'яса без овочів і приправ» [3, I, с. 254].

Страва, що готується з круп'яного борошна, у досліджуваній говірці має назви *бануш* [б а' н у ш], *кулеші* [к у л е' ш' і]. Назва *кулеші* як різновид круп'яної каші – праслов'янське утворення з суфіксом *-ěšь* від кореня *kul-*, який наявний у *кулага* «густа страва з борошна». Окремі мовознавці зіставляють з *кулитися* «зіщулюватися», пор.: пол. *kulic* «зіщулювати». Останнім часом

знаходить підтримку припущення про запозичення слова з угорської мови (пор. уг. *köles* «просо», споріднене з манс. *kwoläs* «борошно» [1, III, с. 134]. У сучасній українській літературній мові *куліш* – «густий суп (здебільшого з пшона)» [3, IV, с. 391], а слово *кулеша*, що має значення «страва з кукурудзяного борошна» вважають діалектним [3, 4, с. 390].

Синонімом до слова *кулеші* виступає назва *бануш* із такою ж семантикою. Етимологічний словник подає назви *балмуш*, *балмус*, *бамуш*, *бануша*. Ці слова пов'язані із дієсловом *bulmak* «змішувати, бруднити» [1, I, с. 128]. Лексема *бануш* вживається в українській літературній мові як діалектне із значенням «кукурудзяний куліш на овечім салі» [3, I, с. 102].

На позначення страви з квашеної відвареної капусти, присипаної кукурудзяною мукою зафіксована назва *капуста* [к а п у' с т а]. Очевидно, лексема є результатом видозміни запозиченого слат. *compos(i)ta* «квашена, консервована капуста», пов'язаного з лат. *compositus* «складений, змішаний», *compono* «складаю», або іт. *compasta* «компот; суміш». Виникнення голосного *а* в *капуста* намагалися пояснити зникненням носового приголосного (-*m-*) або існуванням носового голосного в романському слові (**kapusta*), що було джерелом запозичення. За іншим припущенням слово набуло своєї теперішньої форми під впливом контамінації з близькою за значенням групою романських слів – слат. *capatium* «качан капусти», іт. *cappuccio* «качання капусти» і фр. *cabus* «те» [1, II, с. 379]. Аналізована лексема поширена і в інших мовах, зокрема в словенськ. *kapûsta*, чес. *kapusta*, польськ. *kapusta* [4, II, с. 188]. У сучасній українській літературній мові слово *капуста* має такі значення: «городня рослина родини хрестоцвітих, листя якої використовують для виготовлення різних страв», «квашена (звичайно посічена) головка цієї рослини, що вживається як їжа» та «страва з посіченої й тушкованої головки цієї рослини» [3, IV, с. 98].

Головка капусти у досліджуваній говірці отримала назву *крижєвка* [к р и ж' е' в к а]. Загалом у гуцульських говірках зафіксовані такі фонетичні варіанти аналізованої назви : *крижі\вка*, *крижє\вка*, *крижє\лка*, *крижі\лка* [6, с. 175]. Етимологія слова невідома. Сучасною українською мовою не зафіксовано.

Картопля на досліджуваній території називається *ріпа*, *бульба*. Етимологи припускають, що слово *ріпа* [р' і' п а] походить від псл. *гѣра*. Більшість дослідників вважає це слово культурним мандрівним терміном або запозиченням. На думку Гіндіна слово *ріпа* разом з реалією, яку воно позначає, запозичено з Балкан [1, V, с. 96]. Українська лексема *ріпа* мала варіанти у рус.-цсл. мові *рѣпа*, болг. *ряпа*, сербохорв. *репа*, словен. *гера*, чес. *řípa*, польськ. *rzepa* [4, III, с. 471]. Імовірно, що саме від апелятива *ріпа* утворена особова назва *Рєпа*, зафіксована у II-й половині XV ст.: *И пов-диль ми Рєпа, штожъ в то въ тои клети не осталося ничего скарбу (1498)* [2, II, с. 291]. В українській літературній мові слово *ріпа* із значенням «картопля» вживається як діалектне [3, VIII, с. 575].

Назва *бульба* [б у' л' б а] є синонімом до слова *ріпа* і вживається із тим же значенням. Лексему, очевидно, запозичено з польської мови, до якої вона, мабуть, увійшла з латинської: слат. *bulbus* «цибуля, цибулина; бульба»

походить від гр. *βολβός* «цибуля, цибулина» [1, I, с. 291-292]. В сучасній українській літературній мові слово *бульба* позначає: «м'ясисте потовщення на коренях або взагалі на підземній частині рослини», «кулька на поверхні рідини; пухир, бульбашка». У значенні «картопля» слово *бульба* кваліфікують як діалектне [3, I, с. 254].

Товчена варена картопля на досліджуваній території має назву *колочена* [к о л о ч е' н к а]. Назва мотивована, очевидно, способом приготування страви. Лексема має спільний корінь *колот-* із словом *колотити* <*koltiti «бити, стукати; змішувати, трясти» [1, II, с. 523]. Тому можна говорити про тісний зв'язок цих двох лексем. Словник української літературної мови не фіксує самостійне вживання аналізованого слова.

На позначення страви у вигляді галушок з тертої картоплі і пшеничного борошна, политих маслом або олією у досліджуваній говірці зустрічаються синонімічні назви *книглі, палюшки*. Слово *книглі* [к н и' г л' і] запозичено з німецької мови (можливо через польське посередництво) [1, II, с. 473]. Назва не вживається в українській літературній мові. Щодо лексеми *палюшки* [п а л' у' ш к и], то етимологи припускають, що слово є, очевидно, видозміною назви *пелюстка* «листок капусти; [страва]», зближеної з *пелюшка* [1, IV, с. 333]. Слово *палюшка* у сучасній українській літературній мові вживається як діалектне, але на позначення зменшено – пестливої форми до палюх [3, VI, с. 33].

Страва із потертої картоплі, підсмаженої на олії у вигляді млинців називається *пляцок* «дерун». Лексема *пляцок* [п л' а' ц о к], очевидно, через польське і чеське посередництво запозичена з німецької мови: нім. Platz «тонке тістечко, печиво; пиріг» пов'язується з Fladssel «оладка, коржик» [1, IV, с. 464]. У сучасній українській літературній мові слово *пляцок* не вживається.

Цікаву етимологію має назва *бураки* [б у р а к и'], яка позначає страву з тушених буряків та грибів. Етимологи вважають, що слово запозичено через польську мову з середньолатинської або італійської: слат. *borāgo (borrāgo)*, іт. *borragine* «бурячник, *Borrago officinalis*» походить від ар. *abū araq* «тс.». На думку Брюкнера, назву рослини *Borrago* перенесено на рослину *Beta vulgaris* тому, що обидві вони вживались у салат. Славський вважає, що *burak* як назва рослини *Beta vulgaris* походить від назви кольору *bury*, контамінованої з середньовічним *borak, burak* «бурячник». Махек виводить дану назву з ч. *buryňa* «кормовий буряк» (<*bur-gyňa = burgundska řepa*) [1, I, с. 305-306]. Лексема *буряк* в українській літературній мові позначає «городню рослину, однорічний і багаторічний овочевий коренеплід» та «корінь цієї рослини, що вживається як їжа і корм для худоби, а також є сировиною для промисловості» [3, I, с. 262].

На позначення страви із квашеної капусти з начинкою із м'яса і рису, протушеної в печі вживається назва *го'лобці* [г о' л о б ц' і]. Очевидно, назва є похідним утворенням від *голуб*, зумовлене певною подібністю форми. Сумнівний зв'язок з галушка. Лексема не може бути виведена також від нім. *Kohlblatt* «капустяний лист, голубець» [1, I, с. 557]. В українській літературній

мові подана лексема означає страву із м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустяних листках [3, II, с. 119].

Назва *майонез* [м а ї о н е ' з] у говірці позначає відому страву *олів'є*, яка готується швидко і не потребує особливих затрат. Це страва з варених овочів, горошку, ковбаси, приправлена соусом. В етимологічному словнику зазначено, що майонез – це вид соусу. Але в досліджуваній говірці він вживається із зовсім іншим значенням. Лексема запозичена із французької мови: фр. *mayonnaise* (<*mahonnaise*) походить від назви міста (*Port-*) *Mahon* [1, III, с. 362]. Лексема майонез у сучасній українській літературній мові вживається лише із значенням «соусу, виготовленого з яєць, олії, оцту та інших приправ» [3, IV, с. 599].

Страва, виготовлена із свіжих огірків, заправлених олією, на досліджуваній території має назву *огірки* [о ' г ' і р к и]. Етимологи вказують, що лексема запозичена із середньогрецької мови: стр. *ἀγούρος* «огірок» загальноприйнятої етимології не має. Здебільшого пов'язується із грецьким *ἄωρος* «несвоєчасний, передчасний, незрілий» (оскільки огірки їдять зеленими), утвореним за допомогою заперечного *ἀ-* від *ώρα* «час, рік, день, пора». Грецьке *ἀγούρι(ον)* вважається також запозиченням зі східних мов. Зі словянських мов запозичено в балтійській (лит. *aguŗkas*) і германській (гол. *a(u) gurk*) [1, IV, с. 153]. В сучасній українській мові слово огірок має два значення: 1. овочева городня рослина родини гарбузових і а сланким стеблом і невеликими довгастими плодами; 2. довгастий зелений плід цієї рослини [3, V, с. 614].

На позначення страви з варених овочів, приправлених оливою, вживається назва *вінегрет* [в ' і н ' і р е ' т]. Слово, очевидно, запозичено із французької мови: фр. *vinaigrette* «соус із оцту, олії, солі» походить від *vinaigre* «оцет», утвореного з *vin* «вино», яке споріднене з українським *вино*, та *ingre* «квас, кислота», що зводиться до нар.-лат. **acrus*, лат. *acer* «гострий», спорідненого з псл. *ostrъ*, укр. *гострий* [1, I, с. 400]. Назва зафіксована в українській літературній мові із значенням «холодної страви з дрібно нарізаних овочів, іноді ще з м'ясом або рибою, приправленої олією, оцтом і т. ін.» [3, I, с. 676].

Суміш із варених фруктів із цукром у говірці має назву *повидло* [п о в и ' д л о]. Лексема запозичена з польської мови: пол. *powidla* «повидло», як і чес. *povidla* «те саме». Загальноприйнятої етимології немає. Походження пов'язується з пол. *wić* «вити, крутити»; виводиться також від кореня іє. **реце-* «чистити» > «цідити» [1, IV, с. 467-468]. У сучасній українській мові назва *повидло* позначає солодку густу масу з протертих плодів, зварених із цукром або патокою [3, VI, с. 651].

Густа страва з ягідного або фруктового сиропу, молока з домішкою крохмалю на досліджуваній території називається *кисіль* [к и с ' і ' л ']. Назва походить від псл. *kyselъ* (дериват із суфіксом *-ь* від прикметника *kyselъ* «кислий»). Такої думки дотримуються і інші вчені, пов'язуючи назву з найдавнішим способом приготування страви, оскільки використовували *закваску* з мучних відварів, яка проходила процес бродіння (киснула) [5, с. 218]. Лексема *кисіль* фіксується як особова назва ще в староукраїнській мовній

період, починаючи з другої половини XV ст.: *а пры томъ были и того добре свѣдомы люди добрыє...панъ Тихъно Кисел а пан Михно Калусовкий* [2, II, с. 475]. Імовірно, що саме апелятив кисіль став основою для утворення прізвищевої назви *Кисіль*, зафіксованої у фонетичних варіантах *Кисіль*, *Кисїл*, *Кисїль* [5, с. 218].

Холодна страва із овочів та зелені, заправлених олією має назву *салат* [с а л а' т]. Лексему запозичено з італійської мови через польське посередництво [1, V, с. 168]. Укр. *салат* походить від ст. пол. *sałata* <лат. *insalatum*< італ. *insalato* [7, с. 11]. В сучасній українській літературній мові аналізоване слово має декілька значень, серед яких: «трав'яниста городня рослина, листя якої, багате на вітаміни, споживають у сирому вигляді», «холодна страва, приготована із листя цієї рослини, приправлена оцтом, сметаною тощо» та «холодна страва з дрібно нарізаних сирих або варених овочів, зелені, яєць, іноді з м'ясом або рибою, приправлена оцтом, олією, сметаною, майонезом» [3, IX, с. 18].

Обрядова страва, до складу яких входять продукти рослинного походження, у досліджуваній говірці зафіксована під назвою *коливо*. Лексема *коливо* [к о' л и в о], яка вживається із значенням «поминальної куті», через церковнослов'янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької: сгр. *κόλλυβα* «кутя (варена пшениця, що роздавалася парафіянам у церкві у певні дні, як правило, у зв'язку з поминками); [варена пшениця]» разом із формою чоловічого роду *κόλλυβος* «дрібна розмінна монета, мала золота гиря;вексельний курс, завдаток», мабуть, є давнім запозиченням із семітських мов [1, II, с. 511]. В українській літературній мові назва *коливо* із значенням «поминальна кутя чи каша з пшениці, рису і т. ін. із солодкою підливою» належить до церковної лексики [3, IV, с. 221].

На позначення обрядової страви з пшеничного зерна, маку, горіхів вживається назва *кутя* [к у т а']. Назва запозичена з грецької мови: гр. *κοκκος* «зерно» [1, III, с. 163]. У сучасній українській літературній мові *кутя* вживається із аналогічним значенням, що і в досліджуваній говірці: «обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва чи Водохреща» [3, IV, с. 419].

Отже, процес формування лексем на позначення продуктів харчування рослинного походження та страв із них на території с. Пороги формувався ще з давніх часів. Більшість виявлених назв має чітко визначену етимологію, майже всі вони праслов'янського походження й використовуються як в українській літературній мові, так і в її діалектах. Незначна кількість номенів запозичена з інших мов (польської, грецької, італійської, французької, німецької). Номінації страв здебільшого мотивовані словами, що вказують на спосіб приготування продукту. Зустрічаються назви, не зафіксовані українською літературною мовою, але більшість слів є нормою літературної мови, частина – спільні для багатьох говірок інших наріч.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.

2. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1977-1978. – Т. 1-2.
3. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1-4.
5. Яценко С. А. Апелятиви на позначення продуктів харчування, страв та напоїв у ролі власних імен у Козацькому реєстрі 1642 року / С. А. Яценко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2008. – Вип. 41. – С. 218-221.
6. Яценко С. А. Гуцульські кулінарні назви (на основі лексикографічних видань) / С. А. Яценко // Вісник Львівського університету. – Вип. 46, част. II. – Львів, 2010. – С. 172-179.
7. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв та напоїв в українській мові XIV-XVIII століть / Автореф. ... дис. к. ф. н. – К., 2009. – 22 с.
8. Яценко С. А. Староукраїнська спадщина в лексиці західнополіського діалекту (на матеріалі назв рідких страв) / С. А. Яценко // Волинь філологічна: Текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі. – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 90-96.